

Моўныя лейтматывы ў мастацкай прозе

Разуменне сэнсу, закладзенага ў мастацкім творы, спасціжэнне яго ідэі немагчымае без аналізу моўных сродкаў, выкарыстаных для іх увасаблення. Б.Ларын адзначаў непарыўную сувязь слова з мастацкім цэлым. Таму высвятленне і апісанне семантыкі лексічнай адзінкі ў мастацкім тэксце пастаянна патрабуе звароту да шырокага кантэксту, у якім раскрываюцца сувязі слоў, выяўляецца іх функцыя, пашыраецца семантычная напоўненасць, што вядзе да стварэння вобразнасці. У мастацкім творы вобразныя сродкі могуць выступаць як канструктыўны кампанент тэксту, як элемент мастацкай вобразнай мовы, падрыхтаваны шырокім кантэкстам. Менавіта да такіх сродкаў адносяцца моўныя лейтматывы.

Задача артыкула – раскрыць значэнне, функцыі і спосабы стварэння моўных лейтматываў у мастацкай прозе.

Тэрмін “лейтматыў” прыйшоў у філалогію з музыказнаўства, дзе пад лейтматывам разумеецца “музычная тэма, кароткі зварот, які звязваецца з пэўнай ідэяй і шматразова паўтараецца ў творы адпаведна развіццю сюжэта” [1, с. 710]. Тэхніку скразных тэм-лейтматываў распрацаваў нямецкі кампазітар Рыхард Вагнер, а пазней гэтая тэхніка была перанята ў міфалагізуючы раман XX ст., у першую чаргу Джэймсам Джойсам у рамане “Уліс” [2, с. 293].

У сучаснай лінгвістыцы лейтматыў – гэта паўтор слова, словазлучэння, сказа ці цэлага абзаца на працягу ўсяго твора [3; 4]. М.Б.Барысава, аналізуючы словы-лейтматывы ў драматургіі А.М.Горкага, падкрэслівае: “Это слова, особенно важные в индивидуально-художественном плане, играющие архитектурную роль в определяющих контекстах, сценах, диалогах” [5, с. 126]. Таму не кожны паўтор можна лічыць лейтматывам. Як правіла, лейтматывы нясуць у тэксце значную сэнсавую нагрузку, з’яўляюцца вызначальнымі ў разуменні твора. Яны – своеасаблівыя вехі, якія пазначаюць

шлях чытачу. Прыём стварэння моўных лейтматываў сённа даволі пашыраны ў беларускай мастацкай літаратуры. Яго мы можам назіраць у творах У.Караткевіча, У.Арлова, Я.Брыля, В.Адамчыка і інш. М.Я.Цікоцкі адзначае, што выкарыстоўваецца ён, як правіла, для знешняй і ўнутранай характарыстыкі дзеючых асоб [4].

Нярэдка ў ролі лейтматываў выкарыстоўваюцца вобразныя сродкі – метафары і эпітэты, з’яўленне якіх матывуецца папярэднім параўнаннем. Так, метафара *застрэшак валасоў* – лейтматыў у стварэнні вобраза Лаўрына Царыка, аднаго з герояў тэатралогіі В.Адамчыка «Чужая бацькаўшчына», «Год нулявы», «І скажа той, хто народзіцца», «Голас крыві брата твайго», — узнікае на аснове творнага параўнання: *Міцю брала дзіва, што гэты высокі, няскладны мужчына ў зношаным ватовым паліто і сцёртай да рубцоў кепцы, з-над якое распэтаная страхою лезлі доўгія валасы, жыве таксама нейкаю таямніцаю, піша вершы, чытае невядомыя разумныя кніжкі...* (Чужая бацькаўшчына, 281-282). З дапамогай творнага параўнання *распэтаная страхою лезлі валасы* апісваецца прычоска Царыка.

Ужыўшы параўнанне *валасы, як страхы*, пісьменнік быццам «забывае» пра яго, не звяртаецца да яго непасрэдна, але выкарыстоўвае азначэнні, якія робяць падабенства прычоскі Царыка са страхой яшчэ больш яркім: *доўгія, даўно не стрыжаныя* і інш.: *І, нібы схамянуўшыся, дзеля чаго сюды прыходзіў Міця, згроб за вушы абедзвюма рукамі свае доўгія, перасынаныя сівізною валасы* (Чужая бацькаўшчына, 287). *Над вушамі з-над палатнянае кепкі кучаравіліся сівыя, уперамешку з чорнымі доўгія і даўно не стрыжаныя валасы* (Год нулявы, 172).

Метафара, падрыхтаваная параўнаннем і азначэннямі, з’яўляецца на старонках рамана «І скажа той, хто народзіцца», і гэта натуральна, бо менавіта тут вобраз Царыка становіцца адным з галоўных: яго лёс увасабляе ў сабе лёс многіх адраджэнцаў.

Аўтар ужывае дзве метафары *стрышка валасоў* і *застрэшак валасоў*. Хаця ў прамым значэнні абодвух назоўнікаў ёсць адрозненні, але ў іх

патэнцыяльна закладзена сема 'навісаць'. Таму, каб яскрава намаляваць доўгую, даўно не стрыжаную, неаднолькавую па колеры грыву валасоў Царыка, якая навісае на вушы, дзве метафары выкарыстоўваюцца як раўназначныя: — *А, Корсак, ты тут? — Царык адкінуў назад слізкі рассыпаны застрэшак валасоў і рушыў праз грамаду людзей сюды на калідор* (І скажа той, хто народзіцца, 64). — *Чуў, — Царык зноў адкінуў рассыпаную стрэшку чорна-сіваватых слізкіх валасоў* (Тамсама, 65). ...*Царык жменяю зноў падкінуў з лоба і падгроб рассыпаную стрэшку валасоў* (Тамсама, 70). ...*ён пахіснуўся і сеў, зарыпеўшы спружынамі, на чорную, абцягнутую цыратаю канану з высокай спінкай, вяла падгроб рассыпаны застрэшак сваіх сіваватых валасоў* (Тамсама, 234).

Назоўнікі *стрэшка* і *застрэшак* набываюць пераноснае значэнне 'тое, што падобна на страху ці застрэшак', але аўтар яшчэ больш лаканізуе апісанне характарыстыку і пашырае значэнне слова *стрэшка* — 'доўгія, навіслыя валасы': — *Як на цябе і шылі. Бяры, дзякуй скажаш, — падгроб сваю рассыпаную стрэшку Лаўрын Царык* (І скажа той, хто народзіцца, 235).

У канцы твора пісьменнік зноў вяртаецца да параўнання, актуалізуе яго ў свядомасці чытача. Утвараецца, такім чынам, замкнёны рад: параўнанне — метафара — параўнанне: ...*Царык запусціў у валасы растапыраныя пальцы, прыгроб з аднаго боку навіслыя застрэшкам сіваватыя пасмы...* (І скажа той, хто народзіцца, 281-282).

Такім чынам, метафары *стрэшка валасоў* і *застрэшак валасоў* суправаджаюць героя на старонках тэтралогіі, становяцца лейтматывам. Аўтар акцэнтуюе ўвагу чытача на адной, але істотнай рысе знешнасці героя. Яго нехайнасць, нейкая няўвага да сябе супрацьпастаўляюцца ўнутранаму свету героя, які ўсё сваё жыццё пакутаваў за Беларусь.

Лейтматыў выклікае цэлы шэраг асацыяцый: страху, застрэшак у свядомасці чалавека цесна звязана з домам — нечым надзейным, трывалым. Аднак лёс гэтага героя менш за ўсё сведчыць пра трываласць і надзейнасць. Магчыма, гэтым і абумоўлена тое, што для стварэння лейтматыва В.Адамчык абраў не слова *страха*, а *стрэшка*, падкрэсліваючы гэтым нешта ненадзейнае,

хісткае, што можа разваліцца ад самага лёгкага павеву ветру. Аднак менавіта за гэтай стрэшкай Лаўрын Царык хоча схавацца ад праблем і бедаў.

Адметнасць выгляду яшчэ аднаго героя тэатралогіі В.Адамчыка Уласа Корсака перадаецца пры дапамозе метафары **вянок валасоў**: ... *не стрываў ужо стары Корсак, высунуўшы з-за пліты лысую да вушэй — толькі на патыліцы чорны вянок — галаву* (Чужая бацькаўшчына, 37). З кантэксту становіцца зразумелым пераноснае значэнне слова **вянок** — ‘паўкруг валасоў’. Пісьменнік ужывае аднакампанентавую метафару, а словазлучэнне — падставу метафарызацыі — раскрывае далей: *Стары прыставіў да сцяны сякач, спаласнуў над карытам рукі, сцягнуў з галавы кепку і, прыгладжваючы на патыліцы чорны вянок валасоў, пайшоў да стала* (Чужая бацькаўшчына, 73-74).

Названая метафара суправаджае амаль кожнае з’яўленне героя на старонках рамана «Чужая бацькаўшчына», ужываецца яна і ў рамане «І скажа той, хто народзіцца»: — *А чаму ж, Змітрык во і паедзе. Газа вуньдзека выходзіць,— паказаў Корсак сваёю аблыселаю, з вянком чорных валасоў на патыліцы, галавою на заднюю сцяну...* (Чужая бацькаўшчына, 160). *Корсак ... усё круціў лысаю з чорным вяночкам валасоў галавою* (Тамсама, 209). *Корсак, ...зняўшы шапку, зачачіў яе за цвік на сцяне і абгладзіў абедзвюма рукамі чорны вянок валасоў на патыліцы* (І скажа той, хто народзіцца, 10).

Назоўнік **вянок** выкарыстоўваецца ў тэксце з пераносным значэннем ‘які мае форму вянка’. На наш погляд, метафара адыгрывае істотную ролю ў абмалёўцы вобраза Уласа Корсака. У беларускай мове ўжываецца ўстойлівае спалучэнне **цярновы вянок**, якое мае біблейскае паходжанне і звязана з вобразам Ісуса Хрыста. Чорны вянок Уласа Корсака, які німбам абвівае яго галаву, набліжае гэты вобраз да трагічнай постаці Хрыста, прарочыць пакуты і ахвярную страшную смерць Корсака, які гіне ў агні, спрабуючы заступіцца за нявінных людзей. Вянок чорных валасоў увасабляе «арэол бязвіннай ахвярнасці» [6, с. 121].

Дзякуючы лейтматывам вобразы герояў становяцца запамінальным, чытач лёгка пазнае персанажы, вылучае іх з шэрагу іншых. Лейтматывы з'яўляюцца важнай часткай агульнай канцэпцыі героя.

Трэба адзначыць, што прааналізаваныя лейтматывы ўжываюцца не ў адным творы, а ў шэрагу твораў, звязаных агульнымі героямі, тэматыкай. Таму можна ўдакладніць азначэнне лейтматыва: гэта не проста паўтор пэўных слоў у межах аднаго твора, а паўтор найбольш значных, вызначальных для разумення агульнай ідэі, падтэксту твора лексічных адзінак і вытворных ад іх лексем у мастацкім творы ці ў цэлым шэрагу мастацкіх твораў.

Крыніцы

Адамчык В. Год нулявы. Мн., 1983; Адамчык В. І скажа той, хто народзіцца. Мн., 1987; Адамчык В. Чужая бацькаўшчына // Выбраныя творы: У 3 т. Мн., 1995. Т. 1

Літаратура

1. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Т. 1. Мн., 1999.
2. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976.
3. Ризель Э.Г. О так называемой архитектурной функции языково-стилистических средств // Уч. записки 1-го МГПИИЯ. 1956. Т. X. С. 151-164.
4. Цікоцкі М.Я. Сугучнасць слоў жывых...: Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры. Мн, 1981.
5. Борисова М.Б. Слово в драматургии М.Горького. Саратов, 1970.
6. Суддзева Н.Л. Раман Вячаслава Адамчыка «Голас крыві брата твайго» // Беларуская літаратура. Вып. 19. Мн, 1991.